

Fazekas Sándor

Politikai koncepció és sztoikus értékrend
A Sebes agynak késő sisak, forrásának variánsai

1. Bevezetés

A *Sebes agynak késő sisak* forrása körüli kutatás az utóbbi két évben számos új megfigyelést és kérdést hozott a felszínre. Az alábbiakban új eredményeim egy kisebb, jól körülhatárolható részét, az irat forrásának egy eddig ismeretlen változatát kívánom bemutatni. A versciklussal kapcsolatos további eredményeimet egy készülő PhD-disszertáció keretében dolgozom fel. Az ezen előadásban közzétett információk talán hozzájárulnak a harmincéves háború során Erdély érdekében kifejtett protestáns diplomáciai tevékenység vizsgálatához. Ebben az előadásban pusztán az újonnan előkerült latin és a magyar változat a főváltozattól való közös eltéréseire koncentrálok.

A két évvel ezelőtti, szegedi konferencián Juhász Leventével közösenadtunk hírt a harmincéves háborút bemutató magyar versciklus, a *Sebes agynak késő sisak* latin eredetijének megtalálásáról.¹ A magyar versciklus forrásul szolgáló mű címe *Elegidia et poematia epidictica*, és szerzői név nélkül, uppsalai impresszummal jelent meg, 1631-ben. A munkát a korabeli pfalzi diplomácia egyik fontos alakja, Johann Joachim Rusdorf készítette, aki kiterjedt magyar kapcsolatokkal rendelkezett; többek között neki is köszönhető, hogy a húszas évek közepén formálódó protestáns szövetség a Bethlen Gábor vezette Erdélyt is tagjai közé fogadta. A magyar versciklus a XVII. század első felének egyik jelentős magyar nyelvű alkotása, amely korábban, a forrás ismerete nélkül is jelentős figyelmet kapott. Két éve a latin forrásnak két változata került a felszínre: egy korábbi, hosszabb, *Scena Europaea personis suis instructa* című, amely 1629-ben, hely nélkül látott napvilágot, illetve az *Elegidia et poematia epidictica*, amely 1631-ben, uppsalai impresszummal jelent meg [lásd az 1. kiosztmányt]. A magyar változat eredetijének kérdése ekkor egyszerűnek látszott, hiszen a második verzió, amely közel áll a *Sisak*hoz, az első variánsnak mintegy harmada. Ehhez képest fontos újdonság, hogy a fentiek újabb kiadásai mellett felbukkant a mű egy harmadik változata is. E munka, noha különbözik az *Elegidiától*, eggyel több magyar szereplőt tartalmaz annál. Ez a mű *Scena Europaea sine fuco et morsu publico vulgata* címmel, 1629-ben, Augsburgban látott napvilágot. Az általam fellelt új változat szövegéhez Balázs Mihály jóvoltából férhettem hozzá, aki Wolfenbüttelben összevetette az általunk kiadásra előkészített latin *Elegidia*-szöveget a *Scena* e változatával; ekkor derült ki, hogy ebben a korai, augsburgi

¹ A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században, szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István, Szeged, 2005. Az előadás bővített, megjobbított változata az ItK 2004/3. számában jelentek meg.

változatban eggyel több magyar szereplő van, mint a többi variánsban, a *Sebes agynak késő sisakot* is beleértve. Ez az új szereplő idős Bethlen István, aki Erdély kormányzójaként állt Bethlen Gábor fejedelem, majd annak halála után Brandenburgi Katalin mellett; ez az első hatalomváltás éppen a kiadás évében, 1629-ben következett be. 1630-ban, a fejedelemasszony megbízhatatlansága okán az erdélyi rendek magát az addigi kormányzót választották meg Erdély urának, de erről a tisztről néhány hónappal később le kellett mondania I. Rákóczi György javára. Noha ez a váltás is békésen zajlott le, már ekkor ellentét volt Bethlen István és Rákóczi között; a későbbiekben Bethlen török segítséggel megpróbálta visszaszerezni a fejedelemség vezetését, de Rákóczi seregei megverték hadait. Az újonnan előkerült latin változatban Bethlen István kegyes, fegyvert csak a közösség és az igaz vallás érdekében fogó férfiúként szerepel, ez a vers azonban mégsem került át a magyar verzióba, annak ellenére, hogy – amint látható lesz – ez a verzió igen közel áll az *Elegidiához*. Bethlen István alakjának kimaradása gyengíteni látszik Bene Sándor feltételezését, aki a *Sebes agynak késő sisakkal* kapcsolatban felvetette Laskai Jánosnak, Bethlen István hívének szerzőségét; Laskai nyilván nem hagyta volna ki a lehetőséget Bethlen István kedvező beállítására; a fordítót tehát inkább I. Rákóczi György környezetében kell keresnünk. Arra a kérdésre, hogy miért kerülhetett a kormányzó a latin műnek e változatába, előadásom végén kísérlek meg választ adni.

Az augsburgi kiadás szerzői név nélkül, 1629-ben jelent meg. Az előszó egy bizonyos Lazarus Puteanusnak van címezve, akiről eddig annyit sikerült megtudni, hogy a Loire melletti Cavallionból származik, és a strassburgi egyetem jogi fakultásán végzett; több disputációja is megjelent itt 1596-97-ben. Az ajánlás szerint Feurs város tanácsosa volt. A dedikációban az olvasható, hogy a latin versek szerzője ismeretlen; a rövid előbeszéd a politikai színháztoposzkészletét használja. Ha figyelembe vesszük, hogy Rusdorf éppen ekkoriban volt Frigyes követe Párizsban, elképzelhető, hogy a kiadás mögött mégis az eredeti mű szerzőjét kell sejttenünk. Ez annál is inkább valószínű, mivel a csak ebben a variánsban szereplő Bethlen Istvánt Rusdorf jól ismerte: több levele is fennmaradt, amelyet a kormányzó fiainak, Istvánnak és Péternek írt. Az augsburgi *Scena* többi változtatásából is kihüvelyezhető, hogy azokat maga Rusdorf tette a szövegben: a Jakab királyról írott disztichonokban egy olyan jelentős pontosítás található, amely kendőzetlenül fejt ki Rusdorf véleményét az általa pfalzi követként alaposan megismert, s éppen ekkoriban a katolikus és protestáns tábor között igencsak ingadozó angol politikáról. Míg az *Elegidia* éppen csak említi a Fülöppel kötött álnok szerződést, s Gondomare spanyol követ álnokságát, a *Scena* részletesen elbeszéli, hogy bár a spanyol követ vezette félre az angol királyt, Jakab mégsem egészen ártatlan abban, hogy az angolok nem álltak időben a protestáns ügy mellé: noha saját jogarát nem szennyezte be vérrel, ürügyek kitalálásával odázta el a beavatkozást. A *Sebes agynak késő sisak* ez esetben az *Elegidia* kevésbé szókimondó megoldását

követi.

Habár az új variáns szereplői azonosak az *Elegidiá*ban lévőkkel (az egyetlen kivétel a már említett Bethlen István), ez a *Scena* követi az eredeti, hosszú *Scena* felosztását: a szereplőket típusokba rendezve mutatja be; a királyok után az allegorikus országszereplők, fejedelmek, hadurak, tanácsosok és követek, majd az egyes vallások képviselői következnek. A kétféle kiadványtípus tartalmának elrendezése a címhez igazodik: a *Scena* a “rendezett”, míg az *Elegidia* a “rendezetlen” típusú változat; ez utóbbi mélyén talán az események időrendjében haladó koncepció fedezhető fel. Habár a *Sebes agynak késő sisak*ban szereplő versek sorrendje az *Elegidiá*nak megfelelő, rendezetlen típus, arra a tényre lettem figyelmes, hogy ott, ahol a latin változatok címei eltérnek egymástól, a magyar vers névalakjai egyes esetekben az *Elegidiával* szemben a másik, augsburgi *Scena*-variánst követik. A felszíni vizsgálat arra látszott utalni, hogy a magyar változaton mindkét munka hatása érezhető lehet. Noha szereplőit tekintve csak a kormányzó felbukkozásában különböznek, a versekben több jelentős terjedelmi és tartalmi eltérés is található a két latin változat között. A részletes összevetés mindenképpen eredményesnek ígérkezett, hiszen a magyar fordítás gyakran jelentősen eltér az *Elegidiától*.

Összevetésünkben idő hiányában a teljesség igénye nélkül azokat a pontokat vesszük sorra, amelyeknél az irat értelmezése problematikus, vagy a magyar változat nem áll szilárdan az *Elegidia* mellett; az azonban bizonyos, hogy az eddig fellelt változatok közül egyértelműen az *Elegidia* áll a *Sebes agynak késő sisak*hoz a legközelebb.

A II. Ferdinánd császárról szóló vers a versciklusok legváltozékonyabb darabja. A Ferdinánd-vers befejezése a két rövid latin változatban is jelentősen különbözik. Az *Elegidia* változatának befejezése nem céloz a Habsburg uralkodócsalád bukásának lehetőségére. “Nem csak a háborúban tanultam meg ellenségeimet legyőzni, de megtanultam élni az öröklés előnyével is.” A *Scena* erre mitológiai képbe burkolt utalást tesz: ha Ferdinánd alatt bukna el a Birodalom, akkor végzetét Kadmosz saját ivadékai okoznák felfegyverzett kezükkel². A *Sisak* megfelelő helye: “Regen az Austriát, / Szivenek tartóját, / A Rommai birodalom, / A’ Béczi Herczegen, / Elt, s holt, mint egy sziven, / Az Rommai hatalom, / Az Cároly kezdette, / *Rajtam lenne vege, / Érkeznek gyalázatom.*” Az irat tehát itt a *Scena* változatához áll közelebb, ugyanakkor azzal nem tekinthetjük azonosnak. Feltűnő tartalmi különbség, hogy a magyarban II. Ferdinánd hosszan tervezi császárrá koronázását; a latin verziókban ennek nem találtuk nyomát. Noha tehát a magyar verzió ugyanott változtat, mint a rövid *Scena*, nem pontosan úgy, mint ahogyan az újonnan előkerült változat.

² Théba alapításának története: Kadmosz az általa legyőzött sárkány fogait a földbe vetette, és az ebből kikelt félelmetes óriásokkal alapította Thébát.

A következő fontos eltérés az irat értékrendjének kérdését érinti. Anhalti Keresztély a fehérhegyi csatát irányító egyik választófejedelem először arról ad számot, hogy milyen tényezőknek köszönheti korábbi sikereit, majd bukásának okára utal. Ezeken a pontokon három változat felbukkanása figyelhető meg, amely az események más-más értelmezését és értékelését mutatja. Anhalt az *Elegidiában* kétszer is a sorsra, végzetre hivatkozik. A *Scena* az első esetben a sors helyett Anhalt sikereinek okaként a szerencse munkálkodását említi, amelyet ebben a változatban is a sors végzése általi büntetés követ. Ez utóbbi esetben talán nem túlzás Anhalt bukásának okába a múlandó értékek becslésének hibáját is belelátunk: a protestáns fejedelem abban hibázott, hogy bizodalját a test, illetve a szerencse javaiba vetette. Ez az értelmezés is a lipsiusi értékrend hatását mutatja. Feltehetőleg a kortárs megítélés kettőssége is rejlett e változtatás mögött, tekintetben, hogy maga Anhalt mennyire volt saját bukásának okozója. A *Sebes agynak késő sisak* ezúttal ismét a *Scenához* áll közelebb: Anhalt sikerének és kudarcának okát a szerencsében látja, azt nyomatékosan kimelve, majd pedig kudarcát Isten akaratával magyarázza: “Enis azt mondhatom, / Volt oly okosságom, / Hogy tanácsot adhattam, / Még az szerenczétis, / Az Harcznak Sullyánis, / Bal kéz felől jártattam, / Tekintem magamban, / Az Tanács adásban, / Vakot vete az koczkám.// De ti Olasz Urak, / Hires Rommaiak, / Engem ne vadollyatok, / Hogy ti az szerenczet, / Mint arany perczet³/ Üstökön nem kaptátok, / En nem vagyok oka, / Ha Isten így attá, / Ugy vegeszte tudgyatok.” Megjelenik tehát egy olyan elem, amely a latin változatokban eltűnik a humanista költői nyelv, illetve a sztoikus értékrend mögött. Míg a legfelsőbb akarat a latin változatokban sorsként van jelen, a magyarban Isten akaratként jelenik meg, nem csupán ezen a ponton, hanem a későbbiekben is, mint a hadba szólító legmagasztosabb erő, amely Obentraut harcra buzdító beszédét is hitelesíti. Ezek a buzdító sorok, akár csak az antik történeti példák, nem találhatók meg az újonnan előkerült változatban sem; a magyar változat ennek a protestánsokért hősi halált halt figurának a monológját majdnem kétszeresére duzzasztja. Az eredeti versek közül a *Sisak* csak a Bethlen Gáborról szóló darabot bővíti ki ennyire.

Ha tehát áttekintjük a variánsok tanulságait, egy egységes kép kezd kirajzolódni előttünk. Rusdorf hosszú, először 1628-ban megjelent *Scena*-változatából készített két rövidebb, reprezentatív kiadást, amely Pfalz leendő két leghatalmasabb szövetségese, Franciaország és Svédország a protestáns ügynek való megnyerését célozta. Az augsburgi impresszumú *Scena* (amelyet egy francia tanácsosnak ajánlott) és az uppsalai nyomdahelyű *Elegidia* tehát (amely feltehetőleg költött svéd nyomdahellyel látott napvilágot) a két leendő szövetségeseinek szól; ez annál is inkább valószínű, mivel ennek az irányultságnak már az eredeti *Scenában* is felfedezhetjük

³ A Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénusának* (s.a.r.: Jankovics József, Nyerges Judit, Balassi Kiadó, 1998.) szöszedete szerint hajfonatot jelent.

a nyomát. A Richelieu bíborosról szóló vers a sztoikus belső értékek képviselőjeként mutatja be az államférfit, Gusztáv Adolf pedig az ideális fejedelem megtestesítője, aki ígéretes királyként diadalmasan védelmezi a protestáns szövetség ügyét, Oxenstierna svéd kancellár pedig, aki szellemi értékeivel segíti urának céljait, s akiről tudjuk, hogy Rusdorf egyik igen fontos támogatója volt, valamennyi szereplő közül a legterjedelmesebb dicséretet kapja.

Ezek után csak még élesebben vetődik fel a magyar változat kialakulásának, létrejöttének kérdése; ugyanis Bethlen Gábor a versciklusok azon szereplője, aki Gusztáv Adolf mellett a másik ideális uralkodó, már a mű latin változataiban is. Nem kétséges, s a magyar szakirodalom által is régóta számontartott tény, hogy Rusdorf sokat fáradozott a Nyugaton gyakran kétes súlyú szövetségesnek értékelt fejedelem elismertetése ügyében; jó kapcsolatokat ápolt a magyar diplomácia és értelmiség elitjével, s erről a kapcsolatról levelezése tanúskodik. *Metamorphosis Europae* című politikai iratában Erdély urát egyenesen az egyetlen olyan szövetségesnek nevezte, aki szembeszállt a Habsburgokkal, helyzete mégis szilárd maradhatott. Kézenfekvőnek látszik tehát a feltételezés, hogy a magyar változat ennek a nemzetközi szövetségerősítési tervnek képezte részét. Az erdélyi szövetség fontosságának szem előtt tartására utal, hogy a franciáknak készült változatban Bethlen István kormányzó is szerepel a fejedelem mellett, akárcsak Gusztáv Adolf mellett Oxenstierna, s ezek a szereplők hasonló értékelést kapnak. Talán azért került ez az új szereplő a műbe, mert szükség volt arra, hogy a franciák előtt bemutassák, illetve egy kissé jobb színben tüntessék föl Bethlent és udvarát. Mindezek alapján a magyar változat is Rusdorf szándékának megfelelően készülhetett; nem ad hoc akció, hanem átgondolt politikai szándékok gyümölcseként. Ha pedig ez így van, a fordítót valószínűleg Rusdorf levelezőpartnerei között, vagy azok közvetlen környezetében kell keresnünk. Megkerülhetetlen tehát ezek után, hogy Rusdorf kiadott és kéziratban maradt levelezését egyaránt megvizsgáljuk, ezen információk birtokában. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy a *Sisak* mögött egy mindeddig elő nem került latin változat áll, amelyet a pfalzi diplomata állított össze, és vagy ő, vagy a munka címzettje (aki feltehetőleg I. Rákóczi György volt) magyarra fordított. Azt gondolom, hogy a latin változat feltételezése indokolt: a *Sebes agynak késő sisak* (főként latin) címeit tekintve a 35 lehetséges esetből 12 helyen eltér az *Elegidiától*, s ezeken a pontokon az új *Scenát* sem követi. Ennél lényegesebb, hogy a magyar változatnak több ízben is olyan eseményekről van tudomása, amelyet az ismert latin nem említ, mégis az európai események alapos, azt is mondhatnánk, hogy a fordítóhoz képest túlságosan is alapos ismeretére utal. Ilyen eset Antwerpen elfoglalása, amelyet valóban Ambrosius Spinola egyik őse tett meg; vagy az utalás arra, hogy Wallenstein hadúr seregeinek legfőbb gyengesége a hadiflotta hiánya volt. A címadás tehát többször bővít, mint rövidít, gyakran latinul, ráadásul mindig híven a szereplő nevéhez és rangjához. Ezek a jellemzők, illetve a gyakran látványosan megszaportított mitológiai apparátus egy másik latin változat létre utalnak;

az antik és újszoikus elemek átemelése és gazdagítása, a bőségesen előforduló magyar történelemre vonatkozó adalékok, közmondások és a sejtetően önálló Hungária-vers viszont a fordítót dicsérik.

Nem mellékes ugyanakkor az a szempont sem, hogy a magyar változat jóval önállóbb, mint a franciáknak, illetve svédeknek készült verzió; az önálló versek vizsgálatától azonban idő hiányában el kell tekintenem. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a magyar változat az egyetlen, amely nemzeti nyelven íródott. E jelenség mögött alighanem a célközönség megváltozása áll: míg a nyugati verziók a diplomáciai elitet igyekeztek megnyerni, a magyar változatnak volt egy szélesebb rétegeket harcra buzdító célzata is.

.A magyar változat fenti sajátosságai alapján úgy tűnik tehát, hogy a Sisak szerzőjét Rusdorf magyar kapcsolatain keresztül találhatjuk meg. Alighanem akkor járunk el leghelyesebben, hogy a csábító hipotéziseket mellőzve mindenekelőtt a Rusdorf által hátrahagyott iratok, illetve a korszak magyar érdekű diplomáciai iratai között próbálunk nyomra lelni; ha a fenti nagyszabású koncepció létezett, a diplomata terjedelmes levelezésében nyomának kell lennie. E kutatások talán elvezetnek az irat titokzatos fordítójához is, aki minden valószínűség szerint a heidelbergi peregrinusok között keresendő.

Függelék

A Sebes agynak késő sisak forrásának változatai

a. Hosszú alapváltozat:

1. *Scena Europaea personis suis instructa, praecipuas Regum, Pricipum, Rerumpublicarum, Virtutes, consilia et actiones, ac totius Europae praesentem et futurum statum repraesentans.*
[hosszú alapváltozat; a Sisakban e változat közvetlen hatása nem mutatható ki]

Kiadásai:

- 1628. hn.
- 1629, hn.
- 1631, Stralsund
- noviter edita. (1635?)

b. Rövidebb változatok:

2. *Scena Europaea sine fuco et morsu publico vulgata*
1629. Augsburg
[francia változat; új szereplője idős Bethlen István kormányzó]

3. *Elegidia et poematia epidictica*
1631, Uppsala (Frankfurt, Hulsius?)
[svéd változat, a magyarhoz legközelebb álló, ismert latin variáns]

[*4.a. *A Sebes agynak késő sisak* latin változata]

b. magyar fordítás: *Sebes agynak késő sisak*; kézirat
1631-38 között
[magyar változat, kéziratban]